

HARVEY ÉS AZ EGYENLŐTLEN FÖLDRAJZI FEJLŐDÉS: KRITIKA ÉS NÉHÁNY GYAKORLATI MEGFONTOLÁS

GYURIS FERENC

HARVEY AND UNEVEN GEOGRAPHICAL DEVELOPMENT:
CRITICISM AND SOME PRACTICAL CONSIDERATIONS

Abstract

David Harvey's concept of 'uneven geographical development' is the most popular theoretical framework about spatial inequalities in state-of-the-art Anglophone human geography. Its influence on disparity research in Hungary is still rather poor, however. In an earlier paper we gave an overview of the philosophical roots and main findings of the concept. Our current study is aimed at presenting the main points of criticism the concept evoked. We scrutinise as key issues the implicit notion of defining what is 'good' for people without their participation, the challenges of an oversimplifying and economically deterministic conceptualisation of society, and the propagandistic attempt to attribute uneven geographical development exclusively to capitalism, without a careful analysis of uneven growth in 'actually existing' socialist systems and the differences between 'pure' and 'actually existing' forms of capitalism. Finally, we analyse the potential of and challenges for the concept in contributing to a more sophisticated understanding and management of geographical inequalities in the post-Communist region and especially in Hungary. Here we argue for more emphasis on investigating asymmetric power relations behind spatial disparities, embedding inequalities in a broader geographical and historical context, and testing the concept more intensively on the example of former Communist and actual post-Communist systems.

Keywords: uneven geographical development, spatial disparities, Harvey, Marxist geographies, socialism

Bevezetés

Az egyenlőtlen földrajzi fejlődés DAVID HARVEY nevéhez köthető koncepciója napjaink angolszász geográfiájának legnépszerűbb területi egyenlőtlenségi elmélete, amelynek a magyar nyelvű földrajzi munkák mindmáig kevés figyelmet szenteltek. Előző tanulmányomban (GYURIS F. 2014a) éppen ezért a koncepció kialakulásának, filozófiai előzményeinek és legfőbb megállapításainak a bemutatására törekedtem. Elengedhetetlennek tartom azonban, hogy az elmélet részletes kritikai értékelésére és a vele szemben megfogalmazódó leglényegesebb bírálatok áttekintésére is sor kerüljön. Fontosnak ítélem továbbá annak átgondolását, hogy a koncepció alkalmazása milyen megfontolásra érdemes elméleti és módszertani szempontokkal gyarapíthatja a hazai területi egyenlőtlenségi kutatások gyakorlatát, és miként járulhat hozzá a hazánkra és a kelet-közép-európai térségre jellemző földrajzi diszparitások pontosabb, komplexebb értelmezéséhez és a területi, városi tervezés szintjén történő hatékonyabb, körültekintőbb kezeléséhez. Jelen tanulmányomban ezeknek a szempontoknak az áttekintésére törekszem.

Kritikai észrevételek a koncepcióval szemben

Döntés mások helyett

Az egyenlőtlen földrajzi fejlődés elméletét érintő egyik legfőbb kritika a koncepció nyíltan vállalt (baloldali) politikusságához kötődik. Szemben a hidegháború első évtize-

deinek angolszász társadalomtudományi légkörével, amely a tudományt és a tudósokat elfogulatlan, semleges, objektíve érvényes ismereteket előállító kategóriaként értelmezte és mutatta be a „külvilág” számára (BARNES, T. 2006; 2008), DAVID HARVEY visszatért ahhoz a marxizmus nézetéhez, amely a tudást „a sajátos társadalmi érdekeket szolgáló, egymással versengő ideológiák udvarias elnevezésének” tekintette (CASTREE, N. 2008: p. 63). Harvey felfogása szerint tehát a tudás „társadalmi termék”; úgy jön létre, hogy „minden termelési mód sajátos tudományt, »tudásrendszert« hoz létre, amely az őt [a termelési módot – a szerk.] jellemző fizikai és társadalmi igényeknek felel meg” (HARVEY, D. 1982: p. 101).

Ez azt jelenti, hogy a kapitalista világban kialakuló, magát semlegesnek hirdető tudomány valójában a tőkés rendszer (a befektetők, az állami erőszak-monopólium stb.) érdekeit szolgálja ki kutatási témaválasztásával (pl. a tőkések befektetési gyakorlatát segítő telephely-elméleti vizsgálatokkal) éppúgy, mint formalista, tehát a dolgok megjelenését (pl. térbeli mintázatát), nem pedig mozgatórugóit fürkésző szemléletmódjával. Viszont mivel objektív tudás ebben a felfogásban egyáltalán nem létezik, egy tudományos eredmény „érvényességének” vagy „hasznosságának” fokmérője nem az „objektív” empirikus alátámasztottságának mértéke (mivel az is nézőpont kérdése, vagyis szubjektív, hogy egy általunk előállított eredmény szerintünk mit támaszt alá), hanem az, hogy „jobbá teszi-e a világot” (BARNES, T. 2006: p. 38). Harvey – számos más marxista geográfushoz hasonlóan – utóbbi szempont alapján tesz különbséget a „tudomány” és a „kritikai tudomány” között. Míg előbbi „ideológiai funkciója” ebben az értelmezésben az, hogy „bizonyos társadalmi viszonyokat természetesnek, akár elkerülhetetlennek” tüntessen föl (SMITH, N. 2008: p. 276), azaz a kapitalizmus ellentmondásait és káros következményeit a gazdasági és társadalmi viszonyoktól független „egyetemes törvényekként” mutassa be és fogadtassa el, a „kritikai tudomány” mentes ettől a „burzsoá”, kapitalista elfogultságtól, és éppenséggel világosan rámutat a tőkés rendszer ellentmondásaira, ezek megváltoztatásának lehetőségére és szükségességére.

Fontos aláhúznunk, hogy a tudomány társadalmi beágyazottságának, nem teljesen objektív voltának gondolata napjaink nemzetközi társadalomtudományos gondolkodásában – a nyilvánvalóan nem-marxista irányzatok döntő többségében is – általánosan elfogadott nézetnek számít (lásd LIVINGSTONE, D. N. 1992; MEUSBURGER, P. 2005; 2008). A kritikus kérdések azon a ponton vetődnek föl, hogy Harvey mi alapján dönti el, hogy mi teszi jobbá a világot, egyáltalán, hogy mi a „jobb” és mi a „jó”. Ezekről a kategóriákról ugyanis sokféle embernek sokféle véleménye lehet – és van is. Ha ezek közül a vélemények közül auklérista módon, felülről kinyilatkoztatva válogatunk, az összeférhetetlen egyebek mellett a részvételi demokrácia értékrendjével (amelynek felvállalása természetesen szintén szubjektív választás). Utóbbi szempontrendszer alapján ugyanis csak úgy dönthető el legitim módon, mi a „jó” egy adott helyzetben, hogy a döntéshozó számításba vesz mindenkit, aki a döntés eredményében érintett, és lehetőséget teremt számukra a döntés meghozatalában való érdemi részvételre (YOUNG, I. M. 1990; FRASER, N. 2000; SCHLOSBERG, D. 2004).

Természetesen rendkívül bonyolult morális és technikai kérdés, hogy az érintettek efféle részvétele hogyan valósítható meg, tökéletes megoldás pedig aligha létezik rá. Az viszont bizonyos, hogy az egyenlőtlen földrajzi fejlődés koncepciója ezt a problémát alapvetően figyelmen kívül hagyja. Épp ezért – elsősorban feminista, posztmodern és posztstrukturalista gondolkodók részéről – született meg a kritika, hogy Harvey a „burzsoá tudomány” képviselőinek bírálata ellenére maga is „azt az illúziót kelti, hogy kívül áll a világon, nem pedig benne” (DEUTSCHE, R. 1991: p. 7); mintha az egész társadalom – néhány kapitalistán kívül – egységesen az ő értékrendjét osztaná, ami nyilvánvalóan nem igaz (DEUTSCHE, R. 1991; MORRIS, M. 1992). Ugyanebből az okból hasonló bírálat fogalmazódott meg a

Harvey-tanítvány NEIL SMITH-szel, különösen az *Uneven development* [Egyenlőtlen fejlődés] című művével szemben (SMITH, N. 1991, 2008; PHILLIPS, M. 2008).

Leegyszerűsítő társadalomkép és gazdasági determinizmus

Az egyenlőtlen földrajzi fejlődés Harvey-féle koncepcióját nemcsak azért érte bírálat, mert leegyszerűsíti a társadalmi érdek és a társadalom véleményének kérdését, hanem mert a társadalmi folyamatok mechanizmusait is meglehetősen sematikusán értelmezi. Harvey alapműve nyomán többen kiemelték (különösen a regionális és a várostervezési gyakorlatban aktív szerepet vállaló geográfusok közül), hogy nem várható kielégítő magyarázat a társadalom problémáinak okairól egy olyan megközelítéstől, amely „minden küzdelmet az osztálypolitika [...] átfogó értelmezési keretébe erőltet” (MASSEY, D. 1991: p. 55) és „teljes mértékben reduktív”, mert a társadalmat a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak fekete-fehér csoportjaira bontja (MORRIS, M. 1992: p. 255). DENNIS, R. (1987, p. 310) egyenesen arra az igen markáns álláspontra helyezkedett, hogy ez a súlyos leegyszerűsítés „az elmélet nyilvánvaló irrelevanciáját” eredményezi „a valóvilágbeli helyzetek” szempontjából.

Bár a szakirodalom a következő kérdésnek kevesebb figyelmet szentel, Harvey koncepciója meglehetősen egyszerű képet vázol föl arról is, milyen indíttatások vezérlik a cselekvőket a tőkés rendszerben, és hogyan alakulnak ki ezek a motivációk. A marxista geográfus álláspontja szerint tőkés viszonyok között „az öncélú felhalmozás és az öncélú termelés” az egyetlen elv, amely „minden kapitalista viselkedését irányítja” (HARVEY, D. 1982: p. 29). Ebből a gondolatból következik azután, hogy mindenkinek az egyéni haszon maximalizálása válik a fő céljává, ami elkerülhetetlenül öldöklő versenyhez vezet, utóbbi pedig egyenlőtlen fejlődéshez.

Az öncélú felhalmozás egyedüli vezérlőelvvé válását Harvey – sok neoklasszikus közgazdásztól és az ő homo economicus koncepciójuktól eltérően – nem arra vezeti vissza, hogy minden ember „természeténél fogva” minden körülmények között saját hasznának maximalizálására törekedne. Ehelyett úgy véli, „amennyiben az egyének a tőkés szerepét öltik magukra” (márpedig a kapitalista rendszerben nincs más lehetőségük, ha nem akarnak kizsákmányolttá válni), „rákényszerülnek arra, hogy saját szubjektív létük részeként magukévá tegyék a profitkeresés szándékát” (p. 28). Így tehát az öncélú felhalmozás elve „a kapitalisták egyéni akaratától függetlenül működik” (p. 29). Más szavakkal, Harvey felfogásában az önzés és profitéhség nem az egyén természetéből fakad, hanem a fennálló rendszer erőlteti rá az egyénre.

Ez a markáns gazdasági determinista szemléletet tükröző álláspont ugyanakkor felvet egy fontos kérdést. Harvey felfogásában – Marxéhoz hasonlóan – azért kényszerül rá az egyén, hogy elfogadja a profitszerzés céljának elsődlegességét, mert a szabad verseny keretei között nincs más választása. Így tehát „a szabad verseny hozza felszínre a tőkés termelés belső törvényeit olyan külső kényszerítő erejű törvények formájában, amelyeknek minden egyes tőkés fölött hatalmuk van” (HARVEY, D. 1982: p. 28). Véleményem szerint kétségtelen, hogy teljesen szabad és tökéletes verseny esetén, ahol az egyéneknek még a fizikai túlélésükért is állandóan meg kellene küzdeniük másokkal, könnyen a Harvey által vélelmezett végtelenen önző magatartás válhatna jellemzővé az összes emberi lényre. Csakhogy a valóságban soha nincs tökéletes verseny, így nem alakul ki az a mindent felülíró állandó túlélési kényszer sem, amely az egyének összes személyes motivációját, gondolatát, érzelmét hatályon kívül helyezné. Márpedig ha az egyén különböző helyzetekben anélkül is hozzájut bizonyos erőforrásokhoz, hogy ezért mással meg kellene küzdenie (levegőt például anélkül vehetünk, hogy más elől elszívniánk az oxigént), hajlamos elkerülni a sok erőforrást felemészítő és az adott helyzetben teljesen felesleges küzdelmet,

versengést. Harvey és általában a marxista gondolkör emberképe tehát hasonlóan leegyszerűsítőnek tűnik, mint a klasszikus és neoklasszikus gazdaságtan *homo economicus*-konceptiója az egész világot az anyagi önhaszon dimenziója mentén értelmező egyénekről. (A hasonlóság egyébként valószínűleg nem véletlen, figyelembe véve, hogy a marxí és a klasszikus gazdaságtani gondolkör ugyanabban a földrajzi és társadalmi közegben, az ipari forradalom Angliájában, annak is döntően az iparvárosi térségeiben alakult ki. Egy túlzottan leegyszerűsítő koncepció azonban még nem válik életszerűvé azzal, hogy több irányzat is magáévá teszi.)

Ezt a hasonlóságot Harvey is felismeri, és a következő érveléssel igyekszik megragadni a különbséget a marxí és a klasszikus, neoklasszikus közgazdasági gondolkodás között: „A tökéletes verseny feltevése nagyon eltérő szerepet játszik Marx elméletében ahhoz képest, mint a konvencionális közgazdaságtanban. Marx azért használja, hogy megmutassa, még ha a kapitalizmus olyan módon is működik, amit a polgári politikai gazdaságtan képviselői tökéletesnek tekintenek, továbbra is igényli a munkaerő kizsákmányolását a profit forrásaként” (HARVEY, D. 1982, p. 28). Eszerint tehát Marx – és az ő nyomán Harvey, illetve a neomarxista gondolkodók – csak azért beszélnek a tökéletes versenyről, hogy bemutassák: a kapitalizmus még „tökéletes” formájában is óhatatlanul a kizsákmányolásra épülne. Véleményem szerint azonban az az érvelés, hogy a rendszer elkerülhetetlenül és teljes mértékben ráerőlteti a logikáját mindenkire, aki túl akar élni, valójában csak tökéletes verseny esetén állná meg a helyét, amely csak valamiféle absztrakt, a valóságban soha nem létező „tökéletes” kapitalizmusban volna elképzelhető. E feltétel híján azonban az érvelés csorbát szenved, a rá épülő következtetések pedig rendkívül leegyszerűsítőnek bizonyulnak a tényleges, bonyolult társadalmi folyamatok értelmezése során.

Kapitalizmus vagy szocializmus? Definíciós problémák propagandisztikus felhanggal

Izgalmas és problematikus kérdéseket vet föl az a kapcsolat is, amelyet az egyenlőtlen földrajzi fejlődés koncepciója nyomán Harvey és számos más marxista geográfus (köztük a földrajzi lépték vizsgálatában kiemelkedő eredményeket felmutató Neil Smith) a területi egyenlőtlenségek és kimondottan a kapitalista berendezkedés között felvázol. Az a megközelítés, amely az egyenlőtlen földrajzi fejlődésre „a kapitalizmus földrajzának védjegye”-ként utal (SMITH, N. 1991; p. xiii), elfedi azt a tényt, hogy mai tudásunk szerint eddig egyetlen emberi társadalom sem létezett területi (és, tegyük hozzá, társadalmi) egyenlőtlenségek nélkül; ezek a társadalmi és a földrajzi munkamegosztás révén mindenhol kialakultak (I. FASSMANN, H. – MEUSBURGER, P. 1997; MEUSBURGER, P. 1998; GYURIS F. 2014b). Ez felveti a kérdést, hogy a kapitalizmus előtti termelési módok, amelyeket maga Marx hangsúlyosan nem-kapitalistának tekintett, miért és hogyan vezettek „egyenlőtlen földrajzi fejlődéshez”. Ennek tisztázása, a „kapitalizmus előtti” rendszerek kérdésének említése nélkül Harvey írásai nyomán könnyen az a benyomása támadhat az olvasónak, mintha a kizsákmányolás azonos volna a kapitalizmussal, másképpen: minden kizsákmányoló rendszer kapitalista volna – ami újfent messzemenően ellentétes Marx nézeteivel. (Habár egyáltalán nem ritka a II. világháború utáni baloldali kapitalizmuskritikában, ahogyan arra a gyakran poszt-marxistának nevezett argentin gondolkodó, LACLAU, E. 1971 már Harvey marxista fordulata előtt rámutatott. Ő ezt a gyakorlatot azzal a megállapítással bírálta, hogy ha a kapitalizmus és a kizsákmányolás közé egyenlőségelet teszünk vagy sugallunk, „azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a neolitik forradalom óta sohasem létezett semmi a kapitalizmuson kívül” [p. 25]).

Fontos leszögezni: nem állítjuk, hogy Harvey (vagy akár legközelebbi tanítványa, Neil Smith) a valaha létezett összes rendszert kapitalistának tekintette volna. Egyikőjük sem

írt olyat, hogy egyenlőtlenségek csak a kapitalista rendszerben léteznének; álláspontjuk „mindössze” annyi, hogy tőkés rendszer nem létezik, nem létezhet egyenlőtlen fejlődés nélkül. A kapitalizmus előtti termelési módok említésének és világos értelmezésének hiánya ezzel együtt olyan momentumnak tekinthető, amelynek részletes kifejtése az említett koncepció szemléleti keretein belül még várat magára.

Ami ennél sokkal „húsbavágóbb” kérdés, hogy Harvey hogyan látja lehetségesnek a kapitalizmusra jellemző egyenlőtlen földrajzi fejlődés megszüntetését. A válasz politikai értelemben egyszerűnek tűnik. Harvey szerint a kapitalizmus ellentmondásainak „egyetlen végleges feloldása az okuk megszüntetésében rejlik, alapvetően új – szocialista – társadalmi viszonyok megteremtésében” (HARVEY, D. 1982: p. 103). SMITH, N. (1991) és számos marxista geográfus – a „nagy elődökhöz”, Marxhoz, Engelshez, Luxemburghoz vagy Leninhez hasonlóan – ugyannerre az álláspontra helyezkedik. Kérdés, hogy a szorgalmazott szocialista fordulat hogyan kezelné az egyenlőtlen fejlődés problémáját. SMITH, N. (1991: p. 64) szerint a baj abban gyökerezik, hogy a kapitalizmus „nem látja a használati érték és a csereérték közti különbséget”; a dolgok értékét és hasznát csak a piaci jövedelmezőség formájában tudja mérni. Aminek tehát nincs piaci haszna, annak a tőkés rendszer szempontjából egyáltalán nincs haszna. A szocialista fordulatnak ezért Smith szerint társadalmi ellenőrzés alá kell helyeznie annak meghatározását, „mi szükséges és mi nem”, „mi érték és mi nem”, a fő fokmérő pedig „az emberi szükséglet” kell legyen a piaci logika helyett.

Jelen sorok írója egyetért azzal, hogy a dolgok piaci „beárazása” gyakorta, akár jelentősen eltér az általa kedvezőnek, igazságosnak vélttől, és alighanem sokak jutnak hasonló megállapításra bizonyos helyzetekben. Az érték meghatározásának „társadalmi ellenőrzése” mégis leginkább hangzatos jelszónak tűnik, amely nem visz közelebb a probléma tényleges megoldásához. Ezen a ponton ugyanis ugyanazok a kérdések merülnek föl, amelyek mentén Harvey gondolatait többen kritikával illették: mivel minden embernek más a véleménye arról, mi az „érték”, mi „szükséges”, alapvető fontosságú volna annak precíz meghatározása, hogy a „társadalmi ellenőrzésnek” pontosan hogyan kellene kinéznie. Az egyenlőtlen földrajzi fejlődés koncepciójának alapműveiből ugyanakkor nem derül ki, kinek és hogyan volna rá lehetősége, hogy érdemben befolyásolja az ellenőrzés során felmerülő kérdéseket – egyáltalán hogy ténylegesen ki hozná a döntéseket? Például hogy miként lehet elkerülni azt a végkifejletet, amikor a „társadalmi ellenőrzés” szépen hangzó jelszava alatt valamiféle dogmatikus és autoriter „élgárda” kerül hatalomra, amely képesnek és jogosultnak érzi magát arra, hogy az egész társadalom helyett és számára eldöntse, mi az érték, mire van szükség? (Figyelembe véve, hogy ilyen „kisiklásra” – egyebek mellett – a létező szocializmus kialakulásakor már sor került, a fenti kérdések nyilvánvalóan nem pusztán elméleti, hanem nagyon is komoly gyakorlati jelentőséggel bírnak.)

A fenti kérdésekre azért nem kapunk választ, mert Harvey írásos munkáiban rendre megkerüli annak világos és szabatos bemutatását, hogy miként nézne ki az általa vágyott szocializmus a technikai, operatív gyakorlat szintjén. Elméletileg persze így is többfajta lehetőség kínálkozik a kérdés megválaszolására, ezek az eljárások azonban maguk sem problémamentesek.

Az egyik elvi megoldást az jelenti, ha összegyűjtjük a kapitalista rendszer mindazon vonását, amelyet Harvey koncepciója kritikával illet, és ezek „inverzeként” próbáljuk elképzelni a szocializmust. Ez az eljárás azonban nem jelent érdemi előrelépést, mivel csak a vágyott szocialista rendszer néhány remélt általános jellemvonását (pl. az egyenletes földrajzi fejlődés meglétét) tárja föl, ezek megteremtésének, biztosításának mikéntjét nem. Ebben a tekintetben Harvey (és számos követője) igen hasonlóan jár el MARXhoz, ENGELShez (KORNAI J. 2007) és LUXEMBURGHoz (GYURIS F. 2014b), akik mindvégig tartózkodtak az általuk elképzelt szocializmus részletes bemutatásától.

Másik lehetőségként megfogalmazódhat, hogy keressünk a valóságban létező/létezett szocialista rendszereket, és ezeket vessük alá részletes vizsgálatnak. Habár a szigorúan Harvey koncepciójához kapcsolódó marxista földrajzi munkák erre általában kísérletet sem tesznek, a rendelkezésre álló bőséges adatmennyiség és empirikus tanulmányok alapján részletesen bemutatható, hogy a „létező” szocialista rendszerekben mind az egyenlőtlen földrajzi fejlődés markánsan érvényre jutott, mind azok a háttérmechanizmusok, amelyeket Harvey a kapitalista rendszerekben ennek az egyenlőtlen fejlődésnek az okaiként azonosított (ennek részletes, empirikus megalapozású elemzését I. GYURIS F. 2014b).

Kétségtelen azonban, hogy ez az eljárás „csak” a létező szocialista rendszerekről ad képet, ami nem feltétlenül egyezik meg Harveynek vagy követőinek a szocializmusról vallott elképzelésével. Marxista részről egyfelől megfogalmazódhat olyan vélemény, hogy a létező szocialista rendszerek megpróbálkoztak ugyan valamiféle szocialista társadalom felépítésével, ám ezt nem sikerült teljesen megvalósítaniuk, így a társadalmi berendezkedésük nem volt tisztán szocialista, hanem a megelőző időszakok örökségének, más termelési módoknak a nyomát is magán viselte. Másfelől számos marxista gondolkodó részéről gyakorta elhangzik az a megállapítás, amely szerint a létező szocialista rendszerek egyáltalán nem tekinthetők szocialistának, mert – bár propagandisztikus okokból szocialistának nevezték magukat – valójában államkapitalista képződmények voltak (MEUSBURGER, P. 1997), ahol az állam egyetlen kizsákmányolóként monopolizálta a gazdasági és politikai hatalmat. E szerint az érvelés szerint tehát a létező szocializmus működésének elemzése nem vihet minket közelebb valamiféle „valódi” szocializmus megértéséhez.

Ezek a marxista bírálatok természetesen markáns ellenvéleményeket is kiválthatnak. Egyrészt megállapítható, hogy teljesen „tisztá”, tökéletesen „kiforrott” formában sem szocialista, sem kapitalista rendszerek nem léteztek soha. Vagyis ha erre az évrre támaszkodva mondjuk azt, hogy a „létező” szocializmus nem azonos a „tisztá” szocializmussal, azt is meg kell állapítanunk, hogy a kapitalistának nevezett „létező” rendszerek sem „makulátlanul” kapitalisták; éppenséggel ezek is számos szocialista jellegű vonást mutatnak, társadalmi, gazdasági, politikai folyamataikat nem kizárólag a tőkemaximalizálás szándéka és a piaci logika alakítja. (Gondolhatunk például a – bizonyos keretek között – még az Egyesült Államokban is létező szociális ellátórendszerekre, szociális juttatásokra, a progresszív jövedelemadó-kulcsokra, a válságterületek gazdaságának dinamizálását célzó állami beruházásokra stb.) Ily módon tehát elvileg DAVID HARVEY-nak a „létező kapitalizmusról” tett megfigyeléseit sem lehetne a „tisztá” kapitalizmusra vonatkoztatni, márpedig az egyenlőtlen földrajzi fejlődés kapcsán a brit geográfus pontosan ezt teszi.

Másrészt annak megítélése, hogy a létező szocialista rendszerek valóban szocialisták voltak-e, még a nyugati marxista gondolkodók körében sem egységes. Nem mindegyikük helyezkedik ugyanis arra az álláspontra, hogy a létező szocializmus igazából államkapitalizmus lett volna. A szintén nagy hatású kortárs marxista geográfus, KEVIN COX például egyértelműen „kommunista kísérleteknek” nevezi azt, ami a Szovjetunióban és a maóí Kínában lejtárszódott. Kiemeli, hogy bár ezek végül „nem értek föl a kapitalizmus képességéhez az anyagi színvonal emelésében”, mégis „figyelemre méltó sikert értek el az életesélyek kiegyenlítésében és egyfajta minimális lakhatás, egészségügy és élelmezés biztosításában; az eredmények olyan szintjét, amelynek elérése napjaink világának legprosperálóbb országaiban még mindig várat magára, és olyan sikert, amely előtt a nyugati média és a nyugati politikusok még mindig alig adóznak elismeréssel.” (COX, K. R. 2002: p. 368). A geográfián kívül is több kommunista gondolkodót találhatunk, aki szerint akár a sztálini Szovjetunió sem „valamiféle elhajlás volt a szocializmustól”, hanem – lényegét tekintve – a szocializmus maga (ANGOTTI, T. 1988: p. 33; lásd még BARAN, P. A. 1957).

David Harvey ebben a kérdésben nem foglal világosan állást műveiben. Jelen sorok szerzőjének a vele folytatott elektronikus levélváltásából az derül ki, hogy Harvey (csak úgy, mint Neil Smith) a létező szocializmust sohasem tekintette szocialistának, csak állam-monopolkapitalistának. Szubjektív benyomásunk is az, hogy a Harvey által a szocializmusról „felvillantott” gondolatokból (a „mozaikok” közti „hézagok” kitöltésének mikéntjétől függően) legalább annyira kirajzolható egy nyugat-európai típusú szociáldemokrata, keresztényszocialista jóléti modell képe, mint a „létező” szocializmus valamely formájáé. (A többes számot azért látom indokoltnak, mert a szocializmusnak a különböző országokban sokféle formája alakult ki, amelyek között számos kérdésben markáns különbségek mutatkoztak.) Ugyanakkor mivel Harvey eddigi írásos műveiben nem tette nyilvánvalóvá a „létező” szocializmusról vallott nézeteit, nem fejtette ki részletesen, hogy miért tekinti a „létező” szocialista rendszereket szocialista helyett állam-monopolkapitalistának, és folyamatosan kerülte elméletének e rendszerre való alkalmazását, itt olyan komoly kutatási hiányosságokat tapasztalhatunk, amelyek megszüntetése és az eredmények közreadása mindenképpen erősen indokolt volna. Ennek híján ugyanis a koncepció könnyen úgy kerülhet alkalmazásra, hogy használója minden olyan modern berendezkedést kapitalistának minősít, amelyet éppen bírálni akar – és szocialistának vagy kommunistának, amelyre pozitív példaként hivatkozik –, ami tudományos értelemben meglehetősen aggályos eljárás, még ha fokozhatja is a koncepció politikai „hatásosságát” a kapitalizmus elleni marxista ideológiai küzdelemben.

A politikai „hatásosság” szempontja azonban messzemenő jelentőséggel bír, ahogy ezt az is jelzi, miként hivatkoznak egyes neomarxista szerzők (természetesen közel sem az összes) a létező szocializmus jellemvonásaira, és kiket tekintenek legitim előfutároknak a kapitalizmus bírálóiként és a szocializmus szószólóiként. Cox például – a kapitalista rendszerek nyilvánvaló kritikájára törekedve – nagyvonalúan kikerüli azt a szempontot, hogy a létező szocialista rendszerek, amelyeknek „a nyugati média és a nyugati politikusok még mindig alig adóznak elismeréssel”, tízmilliókat fosztottak meg nemcsak „egyfajta minimális lakhatás, egészségügy és élelmezés” lehetőségétől, de az élettől való joguktól is.

Hasonlóképpen figyelemre méltó, hogy mind Harvey, mind Smith gyakran hivatkozik Marxra, Engelsre, Luxemburgra, sőt Leninre is mint példamutató szellemi elődökre, Sztálinnak az egyenlőtlen földrajzi fejlődéshez fűzött gondolatait azonban utalás szintjén sem említik (holott a többiekkel szemben – figyelemre méltó módon – Sztálin arra is adott egyfajta magyarázatot, hogyan lehet szerinte képes a szocializmus a gyakorlatban az egyenletes fejlődés megteremtésére). Nem egyértelmű, hogy Sztálin negligálása a marxista körökben is jobbra „vállalhatatlan” személyiség tudatos felejtetését (és így a koncepció legitimációjának erősítését) szolgálja-e, vagy egyszerűen Sztálin műveinek relatív nyugati ismeretlenségéből fakad. Harvey Leninnek az (eredetileg orosz nyelvű) műveit azok angol nyelvű szovjet kiadásában (Progress Publishers, Moszkva) hivatkozza, és hasonló formában Sztálin kapcsolódó munkája is megjelent – angol nyelven hozzáférhetővé vált – 1952-ben (STALIN, J. 1952), illetve ugyanabban az évben a New York-i International Publishers kiadásában, majd az 1952-es moszkvai fordítás reprintje 1972-ben a pekingi Foreign Languages Press révén is (STALIN, J. V. 1972). Ennek fényében igen valószínűnek tartom, hogy *vagy* a kapcsolódó szovjet koncepcióknak az angolszász marxista gondolkodók körében tapasztalható rendkívül szelektív, erősen hiányos ismerete húzódhat a háttérben, *vagy* tudatos megfontolások is szerepet játszottak Lenin „újrafelfedezésében” és Sztálin „elfeledésében”. A kérdés akkor volna eldönthető, ha Harvey pontosan bemutatná (vagy bemutatta volna), hogy miként, milyen szempontok mentén vázolta föl annak a szellemi tradíciónak az irányait és fő „csomópontjait”, amelynek követőjeként pozícionálta magát. Mindenesetre bármelyik lehetőség beigazolódása olyan hiányosságokra hívná fel a figyel-

met, amelyek az egyenlőtlen földrajzi fejlődés Harvey-féle koncepciójának bizonyos fokú tovább-, át- vagy újragondolását tennék indokolttá.

Összefoglalás és gyakorlati megfontolások a kritika fényében

Összességében megállapítható, hogy az egyenlőtlen földrajzi fejlődés Harvey-féle koncepciója, amely kétségtelenül jelentős szemléleti változásokat hozott a kapcsolódó angolszász kutatásokban és számos új kérdésre irányította rá a figyelmet, maga is kapott érdemi bírálatokat. Úgy gondolom, utóbbiak fajsúlyosabbak annál, mint amit a marxista geográfiai munkákban való kevésbé markáns megjelenésük sugall. Ugyanakkor fontos látnunk azt is, hogy a koncepció értékeinek és gyengeségeinek megítélése a tudományos életben gyakorlata azon „áll” vagy „bukik”, hogy egy adott kutató milyen mértékben azonosul az elmélet ideológiai háttérét képező marxista gondolatvilággal és értékrenddel. Ez pedig világnézeti okból egyaránt vezethet vitatható elképzelések nagyvonalú elfogadásához, vagy erős relevanciával bíró megállapítások elutasításához.

Jelen sorok írója számos ponton kritikusan viszonyul a koncepcióhoz, az azt megalapozó marxista ideológiához még inkább (azzal együtt, hogy utóbbi a Harvey-étől eltérő, akár azzal szemben kritikus koncepciók megfogalmazására is lehetőséget adhat). Ugyanakkor úgy gondolom, az elmélet által felvetett fajsúlyos kérdések, kutatási és elemzési szempontok, valamint az ezeket érintő kritikai észrevételek egyaránt fontos és hasznos adalékokkal szolgálhatnak az egyenlőtlenség-kutatás hazai gyakorlata számára. Véleményem szerint a következők megfontolása és a gyakorlatba történő hangsúlyosabb átültetése volna különösen indokolt:

A területi egyenlőtlenségek háttérében *hatalmi ellentmondások* feszülnek. Ezért a diszparitások mértékének, mintázatának elemzése mellett, amely szintén nagyon fontos kutatási irány, részletesebb elemzés tárgyát képezhetné, hogy *adott egyenlőtlenségi viszonyokat milyen legegységesebb és mely szereplők között feszülő hatalmi konfliktusok alakítanak*. Ez mind az elemzés, mind a rá épülő tervezés szintjén pontosabb, valóságghűbb megértést és tervezői, döntéshozói beavatkozást tenne lehetővé. Ugyanakkor lényegesnek tartjuk, hogy a hatalmi konfliktusok értelmezésére ne fekete-fehér sémák szerint, valamiféle „gonosz kizsákmányolók” és „szegény kizsákmányoltak” kettőse mentén kerüljön sor, hanem az érintett szereplők ennél jóval sokrétűbb szempont- és érdekrendszerének szofisztikált figyelembe vételével. Ez az eljárás az érintett felek mindegyike által elfogadható, kompromisszumos megoldások azonosítását jóval inkább lehetővé tenné, mint akár az érdekek kérdésébe „belebonyolódni” nem kívánó, akár az egymásnak feszülő szempontok valamelyikét *eleve* „rossznak” („helytelennek”, „igazságtalannak”), így negligálhatónak, sőt negligálandónak tekintő megközelítések. (Beleértve a tervezési gyakorlatban rendszeresen megjelenő modernista-technokrata szemléletet, amely hajlamos a világot a „jót akaró” tervezők és a „jó” célok elérését folyamatosan akadályozó „külső” tényezők – „a politikai színtér, az emberek önzése, a piaci alapú kapzsiság és a bürokratikus alkalmatlanság” [BEAUREGARD, R. A. 2005: p. 204] – fekete-fehér ellentétéként értelmezni. A „külső” szereplők szempontjai itt automatikusan a „szakmaiatlan”, „önző” stb., végeredményben a „rossz” kategóriába kerülnek, amelyet a tervező legfeljebb kelleetlenül elviselendő, semmint a tervezés során kezdettől fogva haszonnal integrálható, sőt integrálandó tényezőnek tekint – vö. HOLGERSEN, S. 2015.)

Az időbeli és térbeli kiigazítás gondolata mentén fontos szempontként vetődik föl, hogy az adott helyen és időben fellépő területi egyenlőtlenségek jelentős részben *máshol* (a vizsgált térségen kívül, akár más *léptéken*) és/vagy *máskor* előállt gazdasági körülmé-

nyek és diszparitások hatásait viselik magukon. A vizsgált egyenlőtlenségeket így célszerű lehet tágabb időbeli és térbeli kontextusban elhelyezni, mint amit a konkrét téma kapcsán a hazai gyakorlat általában szükségesnek tart.

Ez természetesen semmi esetre sem az „Ádám-tól és Évától” való kiindulást kell jelentse, de pl. a magyarországi területi egyenlőtlenségek kielégítő elemzésének célszerű lehet a hazánkat bennfoglaló nemzetközi közeg, különösen az országos szint feletti (pl. globális) léptéken érvényesülő hatások rövid értékelésével kezdődnie, az uniós csatlakozás utáni folyamatok vizsgálatának pedig a 2004 előtti előzményekével. Az egykori szocialista blokk területi egyenlőtlenségeit is érdemes lenne a „Nyugaton” megfigyelhető korabeli tendenciákhoz képest elhelyezni, hogy jobban lássuk, miben és mennyire beszélhetünk – vagy nem beszélhetünk – sajátos diszparitásokról a szocialista rendszerekben. (A tágabb földrajzi kontextusba történő beágyazás efféle relevanciájára értékes példa a kortárs hazai gazdaságtörténeti szakirodalomból ÉBER M. Á. et al. 2014, valamint ÉBER M. Á. 2014.)

Mind a szocialista, mind a poszt-szocialista egyenlőtlenségi viszonyokra célszerű volna behatóan alkalmazni az egyenlőtlen földrajzi fejlődés koncepcióját (ennek eddigi hazai példáiról I. GYURIS F. 2014a). Ettől több fontos hozadékot is várhatnánk. Egyrészt annak a – hazánkban kevésbé jellemző, ám a térségünkről szóló nemzetközi szakirodalomban nem ritka (l. pl. BIRCH, K. – MYKHENKO, V. 2009) – szemléletnek a korrekcióját, amely a rendszerváltás után megfigyelhető egyenlőtlenségeket az előzmények nagyfokú mellőzésével tisztán a „neoliberális fejlődés” eredményeként értelmezi. Másrészt a szocialista időszak folyamatainak jobb megértését, ami mind a korabeli állami intézkedések következményeit, mind a háttérükben húzódó megfontolásokat komplex módon, a megértést aligha segítő „fekete-fehér” magyarázatokat elkerülve tudná feltárni. Ezek az eredmények hazánk és térségünk földrajzi egyenlőtlenségeinek jobb megértésén túl érdemben hozzájárulhatnak az egyenlőtlen fejlődés koncepciójának csiszolásához, illetve kurrens elméleti keretbe ágyazott, ezáltal nemzetközileg „piacképes” hazai munkák megszületéséhez.

Természetesen alaptalan volna azt állítanom vagy akár sugallnom, hogy a fenti megfontolások eddig egyáltalán nem fogalmazódtak volna meg a hazai geográfiai gondolkodásban, vagy ne születtek volna olyan munkák, amelyekben e szempontok egyike-másika láthatóan megjelent. Azonban úgy gondolom, a földrajzi egyenlőtlenségek kutatásának, valamint az erre épülő területi, települési tervezésnek a magyarországi gyakorlatában a fenti szempontok jellemzően csak periférikusan, sok esetben egyáltalán nem jutnak érvényre. Markánsabb figyelembe vételük így a diszparitások sokoldalú megértéséhez és tudatosabb, egyszersmind az érintett felek szempontjai iránt figyelmesebb tervezéséhez, kezeléséhez vezethetne.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

GYURIS FERENC
ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék, Budapest
gyurisf@caesar.elte.hu

- ANGOTTI, T. 1988: The Stalin period: opening up history. – *Science and Society* 52. 1. pp. 5–34.
- BARAN, P. A. 1957: The political economy of growth. – Monthly Review Press, New York. 308 p.
- BARNES, T. 2006: Between deduction and dialectics: David Harvey on knowledge. – In: CASTREE, N. – GREGORY, D. (eds.): *David Harvey. A critical reader*. Blackwell, Malden (Massachusetts)–Oxford–Victoria. pp. 26–46.
- BARNES, T. 2008: Geography's underworld: The military-industrial complex, mathematical modelling and the quantitative revolution. – *Geoforum* 39. 1. pp. 3–16.
- BEAUREGARD, R. A. 2005: Introduction: institutional transformations. – *Planning Theory* 4. 3. pp. 203–207.
- BIRCH, K. – MYKHENKO, V. 2009: Varieties of neoliberalism? Restructuring in large industrially dependent regions across Western and Eastern Europe. – *Journal of Economic Geography* 9. 3. pp. 355–380.
- CASTREE, N. 2008: The limits to capital (1982): David Harvey. – In: HUBBARD, P. – KITCHIN, R. – VALENTINE, G. (eds.): *Key texts in human geography*. SAGE, London. pp. 61–70.
- COX, K. R. 2002: Political geography. Territory, state, and society. – Blackwell, Oxford. 400 p.
- DENNIS, R. 1987: Faith in the city? (Review article.) – *Journal of Historical Geography* 13. 3. pp. 310–316.
- DEUTSCHE, R. 1991: Boys town. – *Environment and Planning D: Society and Space* 9. 1. pp. 5–30.
- ÉBER M. Á. 2014: A centrum hitele. A magyar állam külső eladósodásának történetéről. – *Fordulat* 21. pp. 64–86.
- ÉBER M. Á. – GAGYI Á. – GERŐCS T. – JELINEK Cs. – PINKASZ A. 2014: 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. – *Fordulat* 21. pp. 10–63.
- FASSMANN, H. – MEUSBURGER, P. 1997: *Arbeitsmarktgeographie*. – Teubner, Stuttgart. 272 p.
- FRASER, N. 2000: Rethinking recognition. – *New Left Review* 3. pp. 107–120.
- GYURIS F. 2014a: Az egyenlőtlén földrajzi fejlődés koncepciója. – *Földrajzi Közlemények* 138. 4. pp. 293–305.
- GYURIS, F. 2014b: The political discourse of spatial disparities. Geographical inequalities between science and propaganda. – Springer, Cham–Heidelberg–New York. 381 p.
- HARVEY, D. 1982: *The limits to capital*. – Blackwell, Oxford. 478 p.
- HOLGERSEN, S. 2015: Spatial planning as condensation of social relations: a dialectical approach. – *Planning Theory* 14. 1. pp. 5–22.
- KORNAI J. 2007: Piaci szocializmus? Szocialista piacgazdaság? – In: KORNAI J.: *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 50–61.
- LACLAU, E. 1971: Feudalism and capitalism in Latin America. – *New Left Review* 67.
- LIVINGSTONE, D. N. 1992: The geographical tradition. Episodes in the history of a contested enterprise. – Blackwell, Oxford. 434 p.
- MASSEY, D. 1991: Flexible sexism. – *Environment and Planning D: Society and Space* 9. 1. pp. 31–57.
- MEUSBURGER, P. 1997: Spatial and social inequality in communist countries and in the first period of the transformation process to a market economy: the example of Hungary. – *Geographical Review of Japan, Series B* 70. 2. pp. 126–143.
- MEUSBURGER, P. 1998: *Bildungsgeographie. Wissen und Ausbildung in der räumlichen Dimension*. – Spektrum, Heidelberg–Berlin. 569 p.
- MEUSBURGER, P. 2005: Sachwissen und Orientierungswissen als Machtinstrument und Konfliktfeld. Zur Bedeutung von Worten, Bildern und Orten bei der Manipulation des Wissens. – *Geographische Zeitschrift* 93. 3. pp. 148–164.
- MEUSBURGER, P. 2008: The nexus of knowledge and space. – In: MEUSBURGER, P. – WELKER, M. – WUNDER, E. (eds.): *Knowledge and space Vol. 1. Clashes of knowledge. Orthodoxies and heterodoxies in science and religion*. Springer, Dordrecht. pp. 35–90.
- MORRIS, M. 1992: The man in the mirror: David Harvey's 'condition' of postmodernity. – *Theory, Culture & Society* 9. pp. 253–279.
- PHILLIPS, M. 2008: Uneven development (1984): Neil Smith. – In: HUBBARD, P. – KITCHIN, R. – VALENTINE, G. (eds.): *Key texts in human geography*. SAGE, London. pp. 71–81.
- SCHLOSBERG, D. 2004: Reconceiving environmental justice: global movements and political theories. – *Environmental Politics* 13. 3. pp. 517–540.
- SMITH, N. 1991: Uneven development. Nature, capital and the production of space. (2. kiadás.) – Blackwell, Oxford. 219 p.
- SMITH, N. 2008: Uneven development. Nature, capital and the production of space. (3. kiadás.) – The University of Georgia Press, Athens (Georgia). 344 p.
- STALIN, J. 1952: Economic problems of socialism in the U.S.S.R. – Foreign Languages Publishing House, Moszkva. 103 p.
- STALIN, J. V. 1972: Economic problems of socialism in the U.S.S.R. – Foreign Languages Press, Peking. 101 p.
- YOUNG, I. M. 1990: Justice and the politics of difference. – Princeton University Press, Princeton (New Jersey). 286 p.